

IDEGEN NYELVEK HATÁSA MAGYAR SZAVAK JELENTÉSÉRE

GERSTNER KÁROLY

1. Közismert tény, hogy a természeti-társadalmi és kulturális környezet megváltozásával együtt jár(hat) új valóságelemek megjelenése egy közösségben, illetve jelentkezhethet az az igény, hogy ezek az elemek nyelvi formát öltve kommunikációs eszközzé váljanak. Ez a törekvés több módon mehet végbe: a nyelvet használó közösség 1) egy addig még nem létező hangsort alakít ki, és megtölti azt fogalmi tartalommal – ez a lehetőség a szavaknak viszonylag szűk, de sok egyedet tartalmazó körére, a hangutánzó és a hangulatfestő szavakra jellemző (pl. *sziszeg*, *bóbiskol* stb.); itt említethetők az indulatszók is, melyek inkább érzelmi töltésűek, s mivel elsősorban kommunikációs-pragmatikai jelentésük van, szótári ábrázolásuk sem mindig egyszerű feladat (pl. *ohó!*, *tyű!* stb.); 2) már meglévő nyelvi (morfológiai) elemekből alkotott új jeleket hoz létre – itt alapvetően a szóképzés és a szóösszetétel (némileg korlátozottan a szóelvonás) jelenti az aktív (tudatos) nyelvi tevékenységet, míg a ragszilárdulás és a szóhasadás az inkább spontán nyelvi folyamatok közé tartozik; 3) lazább-szorosabb nyelvi és művelődési kapcsolatok esetén az új fogalom jelölésére idegen nyelvből vehet át egy-egy hangsort, s ezt igazítja saját nyelvi jellegzetességeihez, miközben az idegen hangsorral együtt legalább egy, de akár több jelentést is átvesz – az ilyen lexikai elemek alkotják az idegen eredetű szavak nagy csoportját (jövevényszók, vándorszók, nemzetközi szók).

Az egyes nyelvek szóképzésében azonban vannak (de legalábbis lehetnek) szép számmal olyan szavak is, amelyek nyelvi kapcsolatokra utalnak, ám ezt „ránézésre” nem lehet látni: az ilyen szavak hangalakja (és írásképe) ugyanis teljesen megfelel a szóban forgó nyelv szokásainak, szabályainak, ám létrejöttükben idegen mintát követ(het)nek – ezeket szokás összefoglalóan tükörszóknak nevezni. Kiss Lajos (1976: 3) meghatározása szerint „[...] Tükörszókról akkor beszélünk, ha valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik”. Közismert példái ennek az angol *sky scraper* > német *Wolkenkratzer* > magyar *felhőkarcoló*, a szerb-horvát *Veliki petak* és más szláv nyelvek hasonló szavának mintájára létrejött magyar *nagypéntek*, a német *Amokläufer* részleges fordításaként keletkezett magyar *ámokfutó* vagy a latin *status* ’állás, helyzet, udvartartás stb.’ (< latin *stare* ’áll’) morfológiai-szemantikai magyar megfelelője, az *állam*, és még hosszan lehetne sorolni nemcsak lexémákat, hanem bizonyos frazeológiai képződményeket is. Ezekkel a szavakkal itt nem foglalkozom, a rájuk vonatkozó szakirodalomból Kiss Lajos idézett monográfiáján kívül l. még: Csizmazia (1980), Forgács (1997), Nyomárkay (1980), Papp (1984).

A nyelvek szóképzési kölcsönhatásának az említetteken kívül van egy olyan sajátos területe, melyen nem a nyelv anyagi természetű jelenségei (azaz nem fonémaso-

rok) tűnnek fel (miként a jövevényszóknál és a tükörszóknál), hanem a nyelv „szellemi” oldala, azaz a jelentések játsszák a főszerepet. Ezt az esetet, vagyis amikor „valamilyen már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (Kiss 1976: 3) a szakirodalom tükörjelentésnek nevezi.

Számos magyar összetett és képzett szóról az „alapos gyanú” ellenére is gyakran nehéz (vagy éppen lehetetlen) azt bizonyítani, hogy idegen mintát követve jöttek létre. Hasonló a helyzet a tükörjelentésekkel is, hiszen az egyes nyelvekben a szemantikai változási folyamatok általában egymástól függetlenül, nagyjából azonos tendenciák alapján zajlanak le. Többnyire akkor számolhatunk tükörjelentések kialakulásával, ha egy idegen nyelvből átvett szó azt nem hozza magával, illetve ha egy-egy jelentés létrejöttét nem tudjuk az általános szemantikai szabályszerűségekkel tisztázni. Ilyenkor segíthet a nyelvi kapcsolatok alaposabb tanulmányozása, mert lehetséges, hogy egyes újabb fogalmak kifejezéséhez már nem kellett szóalakot átvenni vagy bármilyen módon új szót létrehozni, hanem elegendő volt egy már meglevő fonémasor jelentéseihez egy idegen nyelvi szó jelentéseiből egyet vagy többet társítani. Ennek egyik feltétele az, hogy a szóba jöhető idegen nyelveknek a magyarra gyakorolt hatása kimutatható legyen, a másik pedig az, hogy a magyar és az idegen nyelvi szó jelentésszerkezete minél jobban megfeleljen egymásnak, hogy így az átvett jelentés viszonylag jól illeszkedhessék a már kialakult jelentésszerkezetbe.

2. Magyar szavak már meglevő jelentéseit négy irányból érkező tükörjelentések bővíthették az évszázadok folyamán: a szláv nyelvek, a latin, a német és az angol nyelv felől. A következőkben röviden érintem a szláv hatást (mint időben a legkorábbi), az angol hatást (mint időben a legújabbat), valamint bővebben a németet mint a leghosszabb ideig tartót és a legerősebbet.

Kiss Lajos a már idézett monográfiájában jó néhány olyan magyar szóval is foglalkozik, amelyeknél – kisebb-nagyobb valószínűséggel – szláv hatásra keletkezett jelentések is kimutathatók. Ezek között tárgyalja például a *bak* szó Kórógyon ismert ’ekelő’ jelentését. A szerző valószínűnek tartja, hogy ez a jelentés a szerb-horvát *jārec* ’ua.’, tkp. ’kecskebak’ vagy szerb-horvát *kōze* ’ua.’, tkp. ’kecskék’ hatására alakult ki (Kiss 1976: 26). Kiss Lajos ugyanakkor megjegyzi, hogy állatnevekből a magyarban is viszonylag gyakran alakulnak ki eszköznevek, s példaként említi a *deres* ’szürke ló’ > ’fenyítőeszköz’, *kos* ’hím birka’ > ’faltörő eszköz’ és más szavakat.

Ugyancsak szláv indíttatású lehet a *borsó* szónak a különösen a Dél-Dunántúlon általános ’bab’ jelentése is. Az ósszláv **gorchb* ’borsó’ szó jelentése több szláv nyelvben is ’bab’, például szerb-horvát *grāh* vagy szlovén N. *grāh* (továbbá a macedónból, valamint bolgár és lengyel nyelvjárásokból is kimutatható hasonló megfelelés), és a jelentésátvételt a földrajzi érintkezés is elősegíthette (Kiss 1976: 30).

A magyarba a német által is közvetített olasz eredetű *brigád* szavunk 1707-ből adatható első jelentése ’katonai egység’ (EWUng.). A ma elterjedtebb, köznyelvi ’munkacsoport’ jelentéssel 1946 óta találkozhatunk, s Kiss Lajos meggyőző érveléssel, irodalmi példák és saját tapasztalatai alapján bizonyítja, hogy ez a jelentés az orosz *ōpuzada* szó egyik jelentésének az átvétele. Kiss Lajos az orosz szó jelentésfejlődése mögött angol és esetleges francia jelentésmintákat is bemutat (Kiss 1976: 33).

Ezekon kívül Kiss Lajos szláv szemantikai hatást lát többek között a következő szavak esetében is: *élet* ’(biológiai létezés >) gabona’ [az EWUng. a jelentésváltozást

belső indíttatásúnak tartja, amit szláv nyelvek hasonló változásai is támogathattak], *kép* '(alak, forma >) arc, ábrázat' [az EWUng. nem foglal állást, de a jelentésfejlődésre felhozott szláv példák utalhatnak a jelentésátvételre], *világ* '(fény >) földkerekség, mindenség' [ebben az esetben az EWUng. is valószínűnek tartja szláv nyelvek hatását]. Az angol nyelv szókészleteti szerepe a 19. század elejétől tapasztalható a magyar nyelvben. Ez néhány tucat jövevényszót és számos nemzetközi szót jelent, de viszonylag sok szónál megfigyelhető a jelentésátvétel is. Ez az eljárás mód jellemzően a sport, a technika és a politika szavainál fordul elő a leginkább.

Bánhidi Zoltán (1971) a magyar sportnyelv történetéről írt művében nem foglalkozik részletesen a különféle sportok magyar szókészletének ilyen vonatkozásaival, de a monográfia szótári részében található szavak közül szerintem a következőknél kerestünk angolból átvett jelentést:

cselez: a szó első adata 1862-ből a CzF.-ből való, ahol vadászati műszóként szerepel 'cselvetést használ' értelmezéssel; a 'cseleket alkalmazva igyekszik túljutni az ellenfélén' jelentésben 1892-től a vívás, 1902-től a labdarúgás szavaként fordul elő (Bánhidi 1971: 220) < angol *to dribble* 'kézzel, lábbal, bottal gyors mozdulatokat végez; cselez';

egyéni: a nyelvújítás idején alkotott *egyén* szó -i képzős származékát 'az egyénre jellemző, hozzá tartozó' jelentésben 1829 óta ismerjük; az 'egyedül művelt, végzett verseny' jelentésben 1895-től, kezdetben még jelzőként használatos (Bánhidi 1971: 226) < angol *single* 'ua.';

játék: az 1405 körüli időben a magyar írásbeliségben felbukkanó szónak számos jelentése alakult ki az évszázadok során; a 'legalább négy labdamenetből álló játékegység a teniszből' jelentés 1888 óta adatható (Bánhidi 1971: 250) < angol *game* 'ua.' [az EWUng.-ből ez a jelentés sajnálatos módon hiányzik];

lövés: a cselekvést kifejező főnévre 1518 körüli időből van adatunk, az 'erős rúgás, dobás a labdajátékokban' jelentésben 1900 óta él a magyarban (Bánhidi 1971: 267) < angol *shot* 'ua.'.

A magyar szókészlet angol elemeivel foglalkozó monográfiájában Országh László csupán néhány sort szentel a jelentésátvételeknek (Országh 1977: 149), s ezek sorában említi a *lövés*-t (l. fenn), az 'országgyűlés' jelentésű *Ház*-at (1869: < angol *the House* 'a képviselőház'), *csomó* szavunk jelentései közül a 'tengeri mérföld'-et (1852: < angol *knot* 'bog; egy tengeri mérföld') és még egy-két további szót.

Angol szavak bizonyos jelentéseinek átvétele újabban leginkább a számítástechnikában figyelhető meg. Néhány példa erre:

egér 'rágcsáló' – 'a képernyőn gyors mozgást biztosító eszköz' < angol *mouse* 'ua.';

mappa 'irattartó' – 'elektronikus módon elkészített állományok lelőhelye a számítógépben' < angol *folder* 'ua.';

memória 'emlékezőtehetség' – 'számítógép tárolóegysége' < angol *memory (unit)* 'ua.'.

Hasonló jelenségeket nyilván más nyelvekben is megfigyelhetünk, itt csupán egy német példát említek: a *Drucker* 'nyomdász' jelentés mellé a 'nyomtatásra szolgáló elektronikus eszköz; nyomtató' jelentés az angol *printer* megfelelő jelentéseinek hatására alakult ki.

3. Miként a különféle jellegű tükörszavaknak, így a tükörjelentéseknek a keletkezésében is a német nyelv volt a legerősebb hatással a magyar szókészletre. Ennek történeti-nyelvi okai teljesen közismertek. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) német vonatkozású anyagának feldolgozása során (Gerstner 1998) figyelmet fordítottam a német háttérű tükörjelentésekre is. A jelentésátvétel tényét vagy lehetőségét a szótár általában megemlíti, de ez nem minden esetben történt meg kifejtett formában. Ilyenkor a kérdéses magyar és a német szó jelentéseinek utólagos egybevetése alapján vettem föl az adott szót ebbe a csoportba.

Mint már utaltam rá, gyakran igen nehéz bizonyítani, hogy jelentésátvétellel, nem pedig saját belső jelentésváltozással van dolgunk. A következőkben tárgyalandó szavak esetében azonban elég nagy a valószínűsége annak, hogy egyes magyar jelentések mintáját német szavak jelentésében találhatjuk meg.

alsó 'alul levő, lejjebb levő stb.' (1260; finnugor tövből) – 'kártyafigura' (1720) < német *der Unter* 'ua.';

cirkusz 'versenypálya Rómában ló- és kocsiversenyek számára' (1769; latin jövevényszó) – 'szórakoztató intézmény' (1850) < német *Zirkus* 'ua.'. A 18. század végén Párizsban és Londonban jöttek létre cirkusztársulatok.

csésze 'ivóedény' (1395 k.; szláv jövevényszó) – 'mérleg serpenyője' (1836) < német *Schale, Waagschale* 'ua.';

fantázia 'képzelőerő, találékonyság' (1512 k.; latin jövevényszó) – 'zenei ábránd mint műfaj' (1865) < német *Phantasie, Fantasie* 'szabad(abb) formájú zenedaráb';

figura 'alak, stílusalakzat stb.' (1416 u./1450 k.; latin jövevényszó) – 'változat, mozzanat táncban' (1795) < német *Figur* 'ua.';

futó (személynévként 1439-ből) 'versenyfutó' (1775) – 'sakkfigura' (1818) < német *Läufer* 'ua.';

harisnya 'lábon hordott ruhadarab' (1470; szláv jövevényszó) – 'gázlámpa izóteste' (1894) < német *Strumpf* 'ua.';

húz 'vonszol, vonz stb.' (13. század közepe; finnugor örökség) – 'vonul, menetel' (1804) < német *ziehen* 'húz, vonszol; vonul, menetel'. Az eredetileg csak tárgyas magyar ige német hatásra tárgyatlan jelentést is kapott.

jog 'jobb kéz, jobb oldal, igazság stb.' (1326; a *jó* melléknév származéka) – 'rendelkezési és cselekvési szabadság; a törvények összessége' (1799) < német *Recht* 'ua.'. Érdemes megjegyezni, hogy a középkor folyamán elavult magyar szót a nyelvújítás idején élesztették föl, hogy a ma ismert jelentésben helyettesíteni lehessen vele az 1560 utáni időkből adatolható, latin eredetű *juss* szót, amely ma már többnyire csak 'jogos igény; örökség' (1595) jelentésben fordul elő.

kakasülő 'a szarufákat összefogó keresztgerenda' (1655) – 'színházi karzat' (1793) < német *Hahnenbalken* 'ua.';

konfekció 'beszerzés, beszerzett áruk' (1593; latin jövevényszó) – 'készruha' (1882), 'ruhaneműk (nagy)üzemi előállítás' (1891) < német *Konfektion* 'ua.';

malom 'örölmű' ([1124–31]; szláv jövevényszó) – 'egy fajta társasjáték' (1823) < német *Mühle* 'ua.' (olasz tükörjelentés is lehetséges);

mű 'cselekvés, tevékenység' (13. század eleje; talán finnugor örökség) – 'gyár, üzem' (1780) < német *Werk* 'ua.';

nyer 'elér, megszerez, megkap' (1372 u./1448 k.; talán ugor örökség) – '(ki)termel' (1895) < német *gewinnen* 'ua.';

pad 'domb sík teteje' (1244; szláv jövevényszó), 'ülőbútor' (1405 k.) – 'közet-réteg' (1890–2) < német *Bank* 'ua.';

periféria 'körfogat' (1721; latin jövevényszó), 'környék' (1788) – 'számítógéphez csatlakoztatott eszközök' (1973) < német *Peripherie* 'ua.';

poloska 'élősködő féreg' (1702; szláv jövevényszó) – 'lehallgatókészülék' (1985) < német *Wanze* 'ua.'. Az újabb jelentéssel kifejezett fogalom az első adatánál nyilván már évtizedekkel korábban is megvolt a magyarban, s esetleg az angol *bug* hasonló jelentésének hatásával is számolhatunk.

sikamlós 'csúsós' (1645; a *sik* családjába tartozó származékszó) – 'frivol, kétértelmű' (1837) < német *schlüpfrig* 'ua.';

vonat 'sorshúzás' (? 1780 k., 1792; a *von* származéka) – 'vasúti járműszerelvény' (1840) < német *Zug* 'ua.'. Szótörténeti érdekességként említem meg, hogy a *vonat* szót a 19. század első felében számos jelentésben használták: 'arcvonás' (1826), 'vonzalom' (1830), 'tulajdonság' (1832), 'kivonat' (1837) stb., de ezek – a ma is még használatban levő kivételével – mind rövid életűnek bizonyultak.

4. A példák számát még bőven lehetne szaporítani, hiszen az EWUng.-ban számtásaim szerint nagyjából 210 olyan szó van, amelynél több-kevesebb valószínűséggel német tükörjelentéssel vagy -jelentésekkel számolhatunk (l. még: Gerstner 1999, 2002).

Érdemes megfigyelni a példaként felsorolt szavaknál, hogy mikor jelennek meg írásban (is) az ezeknél található német háttérű jelentések: ez jellemzően a 18. század utolsó és a 19. század első két évtizede, azaz tágabban a nyelvújítás ideje. Mint az köztudomású, ennek a mozgalomnak az egyik célja a nyilvánvalóan idegen (főleg latin és különösen német) eredetű szavaknak a magyar nyelvből való kiszorítása volt. Mivel azonban a művészetek, a tudományok, a hadászat és más területek fontos ismereteit, fogalmait az említett nyelvekből származó szavak vitték vagy közvetítették a magyarba, ezen idegen (eredetű) szavak gyökeres kiirtása súlyos ismeretbeli, de legalábbis kifejezésbeli hiányosságokhoz vezetett volna. Ennek a nemkívánatos helyzetnek a megelőzésére jó eszköznek bizonyultak egyrészt a tükörszavak, melyeknél a „külső” (vagyis a fonetikai-morfológiai szerkezet) magyar lett, de a „szellem” (fogalmi tartalom) az maradt, ami a mintaként álló idegen szóban volt, másrészt a tükörjelentések, amelyeket egyszerűen hozzá lehetett illeszteni egy szónak már meglévő jelentésszerkezetéhez.

Ennek a nyelvi helyzetnek is köszönhető, hogy a magyar nyelv (pontosabban a magyar szókincs) alkalmas volt és ma is alkalmas arra, hogy a széles értelemben felfogott nyugat-európai kultúrát a magyar nyelvközösségnek úgy közvetítse, hogy a „lemásolt” szavak és jelentések általában könnyen beilleszkedjenek a magyar szókészletbe.

IRODALOM

- Bánhidi Zoltán 1971: *A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral*, Budapest, Akadémiai.
- Csizmazia Zsuzsanna 1980: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek, *Magyar Nyelv* **76**, 447–58.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1–2**, Budapest, Akadémiai. – **3** (Register) 1997.
- Forgács Erzsébet 1997: Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben, *Magyar Nyelv* **93**, 454–6.
- Gerstner Károly 1998: *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **145**.
- Gerstner Károly 1999: Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*, *Névtani Értesítő* **21**, 387–90.
- Gerstner Károly 2002: Lehnübersetzungen und Lehnbedeutungen im Ungarischen, in Blokland, Rogier and Cornelius Hasselblatt szerk.: *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts* (Studia Fenno-Ugrica Groningana **2**), Maastricht, Shaker Publishing, 72–8.
- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **92**.
- Nyomárkay István 1980: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban, *Magyar Nyelv* **76**, 436–47.
- Országh László 1977: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **93**.
- Papp László 1984: Tükörszók a magyarban, *Magyar Nyelv* **80**, 48–59.